

lisi Nâsırüddin Kabâce'ye destek verdi, vali tarafından şeyhülislâmlıkla görevlendirilen Bahâeddin Zekeriyâ ile görüştü, valinin ısrarına rağmen Mültan'dan ayrıldı ve Gaznîn ile Üç şehirlerinde bir süre konakladıktan sonra Delhi'ye geçti. Gulâm Server Lâhûrî, Tebrîzî'nin Kutbüddin Bahtiyâr ile sohbetini delil gösterip onun Çiştîyye'ye de intisap ettiğini ileri sürer.

Celâleddin et-Tebrîzî, Delhi'de Kutbüddin Bahtiyâr'ın müridlerinden olan Delhi Sultanı Şemseddin İltutmış tarafından saygıyla karşılandı. Ancak bir Çiştî halifesi olan Şeyhülislâm Necmeddin es-Suğrâ kendisini kıskandı ve zina iftirasında bulunarak onu sultana şikâyet etti. Delhi Camii'nde kurulan mahkemede yargılanan Tebrîzî, Mültan'dan davet edilen Şeyhülislâm Bahâeddin Zekeriyâ'nın başkanlığını yaptığı ve Hamîdüddin Nâgevrî gibi 200'den fazla âlim ve sūfinin katıldığı mahkemede suçsuz görülerek beraat etti. Bunun üzerine sultan Necmeddin es-Suğrâ'yı şeyhülislâmlıktan azledip yerine Kutbüddin Bahtiyâr'ı getirdi, Tebrîzî bu hadiseden sonra Delhi'den ayrılarak Bedâûn'a gitti. Kaynaklarda Necmeddin es-Suğrâ'nın kıskançlığının sebebi olarak sultanın Tebrîzî'ye ve Kutbüddin Bahtiyâr'a çokça hürmet etmesi, Tebrîzî'nin semâ taraftarı, Suğrâ'nın buna muhalif olması gibi hususlar gösterilmiştir. Tebrîzî'nin Delhi'de karşılaştığı sūfîlerden biri de Kutbüddin Bahtiyâr'ın halifesi Ferîdüddin Mes'ûd'dur. Delhi'de fazla kalmayan Tebrîzî, Bengal yolculuğu sırasında uzunca bir süre Bedâûn ve Lekhenûtî'de bulundu. Lekhenûtî'de bir hankah inşa etti. Bedâûn'da Kadî Kemâleddin ile dostluk kurdu. Tebrîzî'nin, "Ulemâ Kâbe'ye doğru namaz kılar, sūfîler ise Kâbe'ye yönelik olarak Allah'ın arşını müşahede etmedikçe namaz kılmaz" sözüne karşı çıkan Kadî Kemâleddin'in, rüyasında onu arşın önünde namaz kılarken görmesi üzerine kendisine intisap ettiği belirtilmektedir.

Bengal'in Hint racılarının hâkimiyetinden çıkıp müslümanların hâkimiyetine girdiği 611 (1214) yılı dikkate alınarak Tebrîzî'nin 592-597 (1196-1200) yılları arasında Kuzey Bengal'deki Panduh bölgesine yerleştiği, büyük bir Hindu tapınağını satın alıp bir dergâh inşa ettiği ve ölümüne kadar burada yaşadığı nakledilmektedir. Müslüman sultanlar zamanında Bengal'in başşehri olan Panduh'taki bu dergâh kaynaklarda Bari Dergâh (Bâis Hazari) diye anılmaktadır. Burada her yıl Receb ayının 1'inden 22'sine kadar Celâleddin et-Tebrîzî adi-

na "urs" denilen anma törenleri düzenlenmektedir. Tebrîzî çileye girdiği Panduh yakınlarındaki Deva Talla'da Bender Dive Mahal adlı bir hankah daha kurmuştur. Kendisine nisbetle günümüze kadar Tebrîzâbâd adıyla anılan bu dergâh Muhammed Ali Burcî tarafından tamir ettirilmiş, Sultan Rükneddin Bârbek Şah, Sultan Nâsırüddin Nusret Şah ve Süleyman Kererânî gibi Bengal sultanları döneminde cami ve çeşitli yapılarla büyük bir külliye haline getirilmiştir. Bengal'in İslâmlaşma'sında ve Sühreverdiyye'nin bölgede yayılmasında önemli rol oynayan Celâleddin et-Tebrîzî'nin 623 (1226) veya 642 (1244) yılında vefat ettiği, kabrinin Panduh yahut Deva Mahal'deki dergâhlardan birinin haziresinde bulunduğu kaydedilmektedir; son dönem araştırmalarında Deva Mahal'de olduğu görüşü kabul görmektedir. Tebrîzî'ye nisbet edilen *Şerh-i Neved ü Nüh Nâm-i Bârî Te'âlâ* adlı eser günümüze ulaşmamıştır. İbn Battûta, Celâleddin et-Tebrîzî ile Bengal'in Kamrop-Assam bölgesinde faaliyet gösteren Şah Celâl-i Mücerred Silhetî (ö. 740/1340) adlı bir sūfî mücahidi birbirine karıştırmış, bu hata bazı Farsça ve Urduca kaynaklarda yer almış, bu sebeple Celâleddin et-Tebrîzî hakkında birçok farklı rivayet nakledilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Nizam ad-Din Awliya, *Morals of the Heart* (trc. B. B. Lawrence), Mahwah 1992, s. 117, 196, 212, 246, 253, 284, 345, 362; Hasan Dihlevî, *Fevâ'idü'l-fu'âd*, [baskı yeri yok] 1377/1957 (İntişârât-ı Rûzne), s. 214, 298-299; İbn Battûta, *Seyahat-nâme* (trc. A. Sait Aykut), İstanbul 2000, II, 870-873; a.m.f., *İbn Batutah's Account of Bengal* (trc. Harinath De, ed. P. N. Ghosh), Calcutta 1978, s. 9-17, 6 (appendix I); Ebû'l-Fazl el-Allâmî, *The Â'in-i Akbarî* (trc. H. Blochmann), Delhi 1989, III, 406; Abdülhak ed-Dihlevî, *Ahbârü'l-ahyâr* (trc. Sübhân Mahmûd – Muhammed Fâzil), Delhi 1414/1994, s. 101-105; Gulâm Server Lâhûrî, *Hazinetu'l-aşfiyâ*, Leknev 1914, I, 278; M. Mohar Ali, *History of the Muslims of Bengal*, Riyad 1985, I/B, s. 773, 833; Athar Abbas Rizvî, *A History of Sufism in India*, New Delhi 1986, I, 139, 199-202; Muhammed İkrâm, *Âb-ı Keuşer*, Lahor 1992, s. 297-303; M. Yahya Tamizî, *Sufi Movements in Eastern India*, Delhi 1992, s. 61-67; R. M. Eaton, *The Rise of Islam and the Bengal Frontier: 1204-1760*, Delhi 1994, s. 73; Abdülhay el-Hasenî, *Nüzhetü'l-havâîr*, Beyrut 1420/1999, II, 149; N. Hanif, *Biographical Encyclopedia of Sufis: South Asia*, New Delhi 2000, s. 377-382; Kamer-ul Huda, *Şihabeddin Ömer Sühreverdi: Hayatı, Eserleri, Tarikatı* (trc. Tahir Uluç), İstanbul 2004, s. 157, 179; M. Mansooruddin, "Hadrat Shah Jalal", *JPHS*, III/4 (1955), s. 268-272; M. A. Toor, "Shaikh Jalal al-Din Tabrizi", *The Proceedings of the Pakistan History Conference*, sy. 17, Karaçi 1981, s. 344-363; Şahid Çünderî, "Seyr-i Taşavvuf ve 'İrfân ez İrân be Şibh-i Kârre ve Sehm-i 'Ârifân-ı Tebrîzî der ân Şeyh Celâleddin Tebrîzî", *Neşriyye-i Dânişgede-i Edebiyyât ve 'Ulûm-ı İnsânî*, IV/177,

Tebriz 2000, s. 61-102; a.m.f., "Celâleddin Tebrîzî", *Dânişnâme-i Cihân-ı İslâmî*, X, Tahran 1385, s. 499-500; F. Sobieroj, "Tabrizi, Djalâl al-Din", *El² Suppl.* (Ing.), s. 771-772; Hamid Algar, "Bahâeddin Zekeriyâ", *DIA*, IV, 462; Enver Konukçu, "Kutbüddin Bahtiyâr", *a.e.*, XXVI, 483.

SEMİH CEYHAN

TEBRİZİ, Hatîb

(الخطيب التبريزي)

Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ali
b. Muhammed el-Hatîb et-Tebrîzî
(ö. 502/1109)

Arap dili ve edebiyatı âlimi.

421 (1030) yılında Tebriz'de doğdu ve burada yetişti. Yâkût el-Hamevî ve İbnü'l-Kiftî, kendisinin değil babasının hatip olduğunu ileri sürerek onu İbnü'l-Hatîb diye anarsa da kaynakların çoğu lakabını Hatîb şeklinde kaydeder. İlk eğitiminden sonra Tebriz'e yakın şehirlerde öğrenimini sürdürdü. Bağdat'ta Ebû'l-Kâsım er-Rakkî ve Hasan b. Muhammed İbnü'd-Dehân, Basra'da Fazl b. Muhammed el-Kasabânî, Cürcân'da Abdülkâhîr el-Cürcânî gibi âlimlerin derslerine devam etti. 443-446 (1051-1054) yıllarında kaldığı Maarretünnu'mân'da Ebû'l-Alâ el-Maarri'den Muhammed b. Ahmed el-Ezherî'nin *Tehzîbü'l-luğa'sı*nı, Maarri'nin bazı eserlerini, ayrıca dil ve edebiyata dair temel kitapları okudu. Buradan ayrılıp Bağdat ve Basra'ya geçen Tebrîzî 456 (1064) yılında Dimaşk'a giderek Hatîb el-Bağdâdî'den ders aldı. Sûr'da Süleym b. Eyyûb er-Râzî'den hadis dinledi. Kahire'ye gidip İbn Bâbeşâz ile bilgi alışverişinde bulundu, ona Arap filolojisiyle ilgili son tartışmaları aktardı. Muhtemelen bir hac yolculuğunun ardından Bağdat'a döndü. Devrin hemen bütün önemli ilim merkezlerini dolaşan Tebrîzî, Ahmed b. Ali İbn Berhân el-Bağdâdî, Ali b. Muhasin et-Tenûhî, Hilâl b. Muhassin es-Sâbî, Ebû'l-Kâsım es-Seyyârî, Ebû't-Tayyib et-Taberî, Ebû Bekir el-Allâf gibi âlimlerden de faydalandı. Arap lugatı ve grameriyle Arap edebiyatı sahasında geniş bilgi sahibi olarak haklı bir şöhrete kavuştu. Bir taraftan bu alanlarda eser kaleme alırken diğer taraftan Nizâmiye Medresesi'nde edebiyat ve dil dersleri verdi, ayrıca buranın kütüphanesinde kayımlık yaptı. Yetiştirdiği öğrenciler arasında İbnü'l-Eşkar el-Bağdâdî, Ebû'l-Hasan İbnü't-Tilmîz, Ebû's-Saâdat İbnü's-Şecerî, Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, İbnü'l-Hebbâriyye, Mevhûb b. Ahmed el-Cevâlikî, İbn Nâsir es-Selâmî ve Ebû Tâhîr es-Silefî gibi âlimler bulunmak-

TEBRİZİ, Hatîb

tadır. Şarkiyatçı Plessner, bazı kaynaklar-
da onun talebeleri içinde Hatîb el-Bağdâ-
dî'nin de gösterildiğini ve bunun yanlış ol-
duğunu söylüyorsa da söz konusu kaynak-
larda Bağdâdî'nin ondan sadece rivayette
bulunduğu belirtilmektedir. Hocanın ken-
di talebesinden hadis rivayet etmesi ise
İslâm ilim geleneğinde bilinen bir husus-
tur. Tebrîzî 28 Cemâziyelâhir 502 (2 Şubat
1109) tarihinde Bağdat'ta vefat etti ve Bâ-
büebrez Kabristanı'nda defnedildi.

Tebrîzî'nin dil ve edebiyat alanında han-
gi mektebi temsil ettiğine dair klasik kay-
naklarda herhangi bir değerlendirme bul-
unmamaktadır. Bunun en önemli sebebi
kendisinin eserlerinde belli bir tavır takın-
mamış olmasıdır. Onun ele aldığı hususlar-
da bazan Basra, bazan Kûfe, bazan Bağ-
dat mektebini desteklediği, bazan da hep-
sine karşı çıkıp bağımsız bir tavır takındığı
görülmektedir. Bununla birlikte çoğu za-
man Basra mektebine meylenmesi, Ka-
sabânî ve İbn Berhân gibi hocalarının bu
mektebe mensup olmasına karşılık Kûfe
mektebine meyli bulunan Ebû'l-Alâ dışın-
da söz konusu ekole mensup herhangi bir
hocasının bulunmamasıyla açıklanabilir. Bir
başka sebep de eserlerinde görüşlerine da-
yandığı ve kendilerinden nakillerde bulun-
duğu âlimlerin çoğunun Ebû Amr b. Alâ,
Halîl b. Ahmed, Sîbeveyhi, Ebû Ubeyde
Ma'mer b. Müsennâ, Asmaî, Sükkerî, İbn
Düreyd, Ebû Ali el-Fârisî, İbn Cinnî ve Ebû
Ali el-Merzûkî gibi Basra ekolüne mensup
kişiler olmasıdır.

Eserleri. 1. *Şerhu Lâmiyyeti'l-'Arab*.
Şenferâ'ya ait meşhur kasidenin şerhidir
(nşr. Mahmûd Muhammed el-Âmûdî, *Me-
celletü Ma'hedi'l-Mahtûâtî'l-'Arabiyye*,
XLI/1 [Kahire 1418/1997], s. 135-185). 2.
Şerhu'l-kaşâ'idi (Mu'allakâti)'l-'aşr. Câ-
hiliye devrine ait yedi muallaka ile Mey-
mûn b. Kays el-A'sâ, Nâbiga ez-Zübyânî ve
Abîd b. Ebras'a ait üç kaside üzerine ya-
zılan bir şerhtir (nşr. Charles James Lyall,
Kalküta 1312/1894, New Jersey 1965; nşr.
Muhammed Münîr ed-Dımaşkî, Kahire
1352/1933; nşr. Muhammed Muhyiddin Ab-
dülhamîd, Kahire 1382/1962, 1384/1964;
nşr. Fahreddin Kabâve, Halep 1389/1969;
nşr. Abdüsselâm el-Hûfî, Beyrut 1405/1985;
nşr. Ömer Fârûk et-Tabbâ', Beyrut, ts.). Ba-
zı klasik eserlerde Tebrîzî'ye nisbet edilen
Şerhu'l-kaşâ'idi's-seb' bu kitabın yalnız
muallakaları ihtiva eden bölümü olmalıdır.
3. *Şerhu Bânet Sü'âd (Şerhu Kaşideti Kâ'b*
b. Zühayr) (nşr. Fritz Krenkow, *ZDMG*, LXV
[1911], s. 241-279; Beyrut 1389/1970, 1401/
1981; nşr. Abdürrahîm Yûsuf el-Cemel,
Kahire 1410/1990). 4. *Şerhu Makşûreti*

İbn Düreyd (İstanbul 1300, 1319; nşr. Ab-
dullah İsmâil es-Sâvî, Kahire 1371/1951;
nşr. Muhammed Zühayr eş-Şâvîs, Dımaşk
1380/1961; nşr. Fahreddin Kabâve, Halep
1398/1978, Beyrut 1987). 5. *Şerhu İhtiyâ-
râti'l-Mufaddal (Şerhu'l-Mufaddaliyyât)*.
Mufaddal ed-Dabbî'nin kadîm Arap şiirin-
den oluşturduğu eserinin şerhidir (nşr. Fah-
reddin Kabâve, I-IV, Dımaşk 1388-1391/
1968-1971; Beyrut 1407/1987; nşr. Ali Mu-
hammed el-Bicâvî, I-III, Kahire 1397/1977
[*Şerhu'l-Mufaddaliyyât*]). 6. *Şerhu Dîvâ-
ni Ebî Temmâm* (I-IV, Bulak 1296; nşr.
Muhammed Abduh Azzâm, I-IV, Kahire
1371/1951; nşr. Esmer Râcî, I-IV, Beyrut
1414/1994). 7. *Şerhu Dîvâni(eş'âri)'l-Ha-
mâse*. Ebû Temmâm'ın konularına göre
düzenlediği antolojinin şerhidir (nşr. Ge-
org Freytag, I-II, Bonn 1828; Leiden 1838;
I-II, Bulak 1286-1290, 1296; Kahire 1322,
1341; nşr. Muhammed Muhyiddin Abdül-
hamîd, I-IV, Kahire 1357/1938; nşr. Mu-
hammed Abdülmün'im el-Hafâcî, I-II, Ka-
hire 1375/1955). Klasik kaynaklarda Tebrî-
zî'nin *el-Hamâse* üzerine büyük, orta ve
küçük olmak üzere üç şerh yazdığı kayde-
dilir. Büyük şerhe ait bu neşirlerden baş-
ka küçük şerhin (*eş-Şerhu'l-Muhtasar*, Dâ-
rû'l-kütübî'l-Misriyye, Edeb, nr. 1195; Ârif
Hikmet Ktp., nr. 137/810; Halep Osmâni-
ye Ktp., nr. 828/2064) ve *Şerhu'l-Munte-
hab min ebyâti'l-Hamâse ve eş'âri'l-
'Arab* (Muhammed b. Suûd Üniversitesi
Ktp., nr. 2370) adlı eserinin adı geçen kü-
tüphanelerde nüshaları bulunmaktadır.
8. *Şerhu Saqqî'z-zend*. Müellifin, hocası
Ebû'l-Alâ el-Maarrî'nin gençlik yıllarında
yazdığı şiirlerinden oluşan divanı üzerine
kaleme aldığı bu şerh, İbnü's-Sîd el-Batal-
veysî ve Kâsım b. Hüseyin el-Hârizmî'nin
şerhleriyle birlikte basılmıştır (nşr. Musta-
fa es-Sekkâ v.dğr., I-V, Kahire 1365-1368/
1945-1949). 9. *Şerhu'l-Lüma' fi'n-naḥv*.
İbn Cinnî'nin eseri üzerine bir şerhtir (nşr.
Seyyid Takî Abdüsseyyid, Mansûre 1411/
1991). 10. *Şerhu Dîvâni 'Antere* (nşr.
Mecîd Tarrâd, Beyrut 1992). 11. *Şerhu Dî-
vâni Zirrumme* (nşr. Mecîd Tarrâd, Bey-
rut 1993). 12. *Şerhu Dîvâni'l-Müteneb-
bî (el-Muvazzâh)*, Çorum İl Halk Ktp., nr.
1929; Paris Bibliothèque Nationale, nr.
3101). 13. *Tehzîbü İslâhi'l-mantık*. İb-
nü's-Sikkît'in kelimelerin yanlış kullanılma-
sına dair eseri üzerine yapılmış en önemli
çalışmalardan biri olup Muhammed Zekî
ve Sâlih Ali ile (I-II, Kahire 1325/1907, 1913)
Bedreddin Na'sânî (Kahire 1913) tarafın-
dan kısmen, Ahmed Muhammed Şâkir ve
Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Kahire
1970), Fahreddin Kabâve (Beyrut 1403/

1983) ve Fevzî Abdülazîz Mes'ûd (I-II, Ka-
hire 1986-1987) tarafından tam olarak ya-
yınlanmıştır. İbnü'l-Haşşâb bu çalışma için
bir reddiye kaleme almıştır. 14. *Kenzü'l-
huffâz fi Kitâbi Tehzîbi'l-elfâz*. İbnü's-
Sikkît'in konulara göre düzenlenen söz-
lûğü *el-Elfâz* üzerine yazılan bir şerhtir
(nşr. Luvîs Şeyho, Beyrut 1313/1895; nşr.
Sâlih b. Ali, Kahire 1325). 15. *el-Mûlaḥ-
ḥaş fi i'râbi'l-Kur'ân*. Yalnız II. cildi gü-
nümüze ulaşmıştır (nşr. Muhammed Ab-
dülmeccid et-Tavîl, *MMMA*, XLIII/1 [Kahire
1420/1999], s. 7-49; nşr. Fâtîma Râşid er-
Râcihî, Küveyt 2001, Yûsuf-Tâhâ sûreleri
arası). 16. *el-Kâfi fi'l-'arûz ve'l-kavâfi*
(nşr. el-Hassânî Hasan Abdullah, *MMMA*,
XII/1 [Kahire 1386/1966], s. 1-250; Beyrut,
ts.). *el-Vâfi fi'l-'arûz ve'l-kavâfi* adıyla
da yayımlanmıştır (nşr. Ömer Yahyâ – Fah-
reddin Kabâve, Halep 1390/1970, 1399/
1979; Dımaşk 1407/1987). 17. *Mâ yukra'ü*
min âhîrihî kemâ yukra'ü min evveli-
hî (nşr. İbrâhim el-Alevî, Bağdat, ts.). Bun-
lardan başka Hatîb et-Tebrîzî'nin *Şerhu*
Dîvâni İmri'ilkays, *Şerhu Dîvâni'n-Nâ-*
biğa, *Muḥaddime fi'n-naḥv*, *Tefsîrü'l-*
Kur'ân, *Tehzîbü Meḳâtîli'l-fürsân* (Ebû
Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ), *Tehzîbü*
Ġarîbi'l-Muşannef (Ebû Ubeyd Ahmed
b. Muhammed el-Herevî), *Tehzîbü Ġarî-*
bi'l-hadis (Ebû Ubeyd Ahmed b. Muham-
med el-Herevî) adlı eserleri bulunduğu
kaydedilir.

BİBLİYOGRAFYA :

Ali b. Hasan el-Bâharzî, *Dümyetü'l-kaşr* (nşr.
Sâmî Mekki el-Ânî), Küveyt 1405/1985, s. 190-
196; Sem'ânî, *el-Ensâb*, III, 21; Kemâleddin el-En-
bârî, *Nüzhetü'l-elibbâ'* (nşr. İbrâhim es-Sâmerrâî),
Zerkâ (Ürdün) 1405/1985, s. 270-273; İbnü'l-
Cevzî, *el-Muntazam*, IX, 161-163; Yâkût, *Mu'ce-
mü'l-üdeba'*, XX, 25-28; İbnü'l-Kiftî, *İnbâhü'r-
ruvât*, IV, 28-30; İbn Hallikân, *Vefeyât*, VI, 191-
196; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ'*, XIX, 269-271;
Yâfîî, *Mî'âtü'l-cenân*, III, 172; İbn Tağrıberdî, *en-
Nücümü'z-zâhire*, V, 197; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*,
II, 338; Taşköprizâde, *Miftâhu's-sa'âde*, I, 175-
176; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, IV, 5-6; Serkîs, *Mu'cem*,
I, 625-627; Brockelmann, *GAL*, I, 279; *Suppl.*, I,
492; Fahreddin Kabâve, *Menhecü't-Tebrîzî fi şü-
rühîhi ve'l-kıymetü't-târîhiyye li'l-Mufaddaliyy-
yât*, Dımaşk 1418/1997; Abdülhüseyn el-Fetfîl,
“en-Naḥv 'inde't-Tebrîzî fi Şerhi'l-Kaşâ'idi'l-
'aşr”, *el-Mevrîd*, XVI/1, Bağdat 1987, s. 87-118;
Adnân Ömer el-Hatîb, “el-Menhecü't-tekâmülî
'inde'l-Hatîb et-Tebrîzî fi Şerhi Dîvâni'l-Hamâ-
se”, *et-Türâşü'l-'Arabî*, XXV/99-100, Dımaşk
1426/2005, s. 343-371; M. Plessner, “Tebrîzî”,
İA, XII/1, s. 98-99; Rudolf Sellheim, “al-İbrîzî”,
*EI*² (İng.), X, 461-462.

AHMET ÖZEL

TEBRİZİ, Şemseddin

(bk. ŞEMS-i TEBRİZİ).